

I. ULUSLARARASI GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE
TRABZON'DA DİNİ HAYAT SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER KİTABI

II. CİLT

TRABZON BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
Yayın No: 112

**I. ULUSLARARASI
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TRABZON'DA
DİNİ HAYAT SEMPOZYUMU**

Editörler

Yrd. Doç. Dr. Şenol SAYLAN
Yrd. Doç. Dr. Betül SAYLAN

Editör Yardımcıları

Arş. Gör. Ayşegül TOPALOĞLU
Arş. Gör. Halil TEMİZTÜRK
Arş. Gör. Mahmut DİLBAZ
Arş. Gör. Semra ÇİNEMRE
Arş. Gör. Zöhre ÇAKIL

Tasarım

İbrahim Cihan

Baskı

İstanbul - Kasım 2016
Değişim Yayınları
Sertifika no: 34289

Yayın Kodu- ISBN
978-605-4925-93-3

ISLAHAT FERMANI SONRASI KİLİSELERİN TAMİRİ ve YENİDEN İNŞASI: YOMRA ÖRNEĞİ

Talip AYAR*

Giriş

Osmanlı Devleti gayrimüslim tebaasıyla olan ilişkilerini İslam hukukunun zımmîlere yönelik düzenlemelerine göre şekillendirmiştir. İslam hukukunda zımmîlere, zimmet akdi çerçevesinde can, mal, inanç, namus güvencesi verilmiştir. Zımmîlerin hak ve yükümlülükleri şahsî hukuk, aile hukuku, miras hukuku, borçlar hukuku gibi genel hukuk prensipleri çerçevesinde düzenlenmiştir. Ayrıca zımmîler, genel hukuk prensipleri dışında Müslümanlarla yaptıkları özel sözleşmeler bağlamında ilave haklar edinebilmiştir.¹ Nitekim Osmanlı Devleti, gayrimüslim tebaasına inanç, ibadet, eğitim, ikamet, giyim-kuşam vb. alanlarda çeşitli imkânlar sunmanın yanı sıra onların özgürlük veya hareket alanlarını genişletecek birtakım imtiyazlar sunmuştur.² Örneğin gayrimüslimler din hürriyeti bakımından kendi dinlerini muhafaza hakkına sahip olmuşlar, dinî alanda baskı doğurabilecek yaklaşımlar karşısında yönetimin önleyici tedbirlerini yanlarında bulmuşlardır. Kendilerine ait kilise, manastır, havra ve diğer ibadet yerlerine, kiliselere ait vakıf arazilerine karışılmamış, ibadet yerlerinin tamirine belirli prosedür çerçevesinde izin verilmiştir.³

Diğer alanlarda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim mâbedlerine yaklaşımında da İslam hukuku belirleyici etkindir. Bir şehrin barış ya da savaş yoluyla fethedilmesi veyahut Müslümanlar tarafından kurulmuş olması gayrimüslim mâbedlerinin statüsünü tayin etmede etkili olmuştur. Kural olarak yeni kilise, manastır, havra yapımına izin verilmemiştir. Ancak mevcutların aslına uygun şekilde tamiri ve yeniden inşası padişahın iznine bağlanmıştır. Bunlara ilaveten Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin dinî ayin ve ibadetlerini yerine getirmeleri hiçbir dönemde ciddi sorun teşkil etmemiştir.⁴ Kezâ İslam hukukundan kaynaklanan bir takım kısıtlamalar -şer'î hukukun ana ilkelerine bağlı kalınmak şartıyla- zamana ve şartlara bağlı olarak yer yer Osmanlı hoşgörüsü ve pragmatizmi çerçevesinde esnetilmiştir.⁵

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü. e-posta: talipayar@ibu.edu.tr

1 Hamza Aktan, "Kur'an ve Sünnet Işığında Zımmîlerin Hak ve Yükümlülükleri", *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitab -Tartışmalı İlmî Toplantı-*, (İstanbul: 2007), s. 363-393.

2 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, (İstanbul: 1990), s. 24-33.

3 Gülnihâl Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, (Ankara: 1996), s. 14-32.

4 Mehmet Akman, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *İLAM Araştırma Dergisi*, (Temmuz-Aralık 1996), c. I, sy: 2, s. 133-144.

5 Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, (Bahar 2014), sy: 16, s. 37-55.

Kiliselerin tamiri ve yeniden inşası sürecinde takip edilen uygulamalar hemen her dönem aynı kalmıştır. Sözgelimi, XVI. yüzyılda Ebusşuûd Efendi'nin kilise tamiri için verdiği fetvâ ve bunun şer'î dayanağı ile II. Mahmud döneminde bir şeyhülislamın verdiği fetvâ ve bunun şer'î dayanağı aynıdır. Fakat Islahat Fermanı'ndan sonra kiliselerin tamiri ve yeniden inşasıyla ilgili uygulamalarda köklü değişikliklere gidilmiştir.⁶ Onun için bu tebliğimizde öncelikle Islahat Fermanı'ndaki söz konusu değişikliklerin ne olduğuna ana hatlarıyla temas edilecektir. Sonrasında Yomra'da gerçekleştirilen kilise tamiri ve yeniden inşâ faaliyetlerine değinilecektir. Tebliğ hazırlanırken öncelikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılan katalog taramasında tespit edilen belgeler temin edilmiş ve bunlardan istifade edilmiştir. Yine aynı arşivde bulunan Kilise Defterleri serisi bütünüyle taranmış, belirlenen ferman kayıtlarına çalışmamızda yer verilmiştir. Bununla birlikte Trabzon Vilâyeti Salnâmeleri'nin muhtelif senelerdeki nüshalarına, kiliselerin tamiri ve yeniden inşası konusuna direkt veya dolaylı bir şekilde temas eden akademik düzeydeki çalışmalara başvurulmuştur.

I. Islahat Fermanında Gayrimüslim Mabedlerinin Tamiri ve Yeniden İnşası Meselesi

Islahat Fermanı 18 Şubat 1856 yılında Sultan Abdülmecid'in imzasıyla ilan edilmiştir. Osmanlı toplumunda Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitlik (müsâvât) esasına dayanan ferman, gayrimüslimlere yönelik din ve vicdan hürriyeti konularını düzenleyen, dine dayalı farklı uygulamaları eşitlik prensibinde buluşturan, gayrimüslimlere yeni haklar tanıyan ve bu doğrultuda yapılacak değişiklikleri içeren vesikadır. Sonuçları itibariyle de ferman, sadece tasarı boyutunda kalmamış ve hemen her alanda geniş bir etkiye sahip olmuştur.⁷ Nitekim Islahat Fermanı döneminde tebaa anlayışından vatandaşlık anlayışına geçilmiş, zimmî hukuku terkedilmiştir. Zimmî hukuku çerçevesinde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında tesis edilen sosyal, hukukî, idarî farklılıklar kaldırılmış ve bunu gerçekleştirmek için pek çok düzenleme yapılmıştır.⁸

Islahat Fermanı'nın hazırlanmasında dış ve iç etmenler belirleyici olmuştur. Dış etmenler açısından ana sebep, Rusya başta olmak üzere İngiltere, Fransa, Avusturya gibi güçlü Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya yönelik tertiplerini, azınlıkları öne çıkararak yürürlüğe koyma düşüncesidir. Onun için Rusya, Osmanlı tebaası Ortodoksların himâyesini üstlenen bir pozisyonda olup diğer ülkelere karşı ön almak istemiştir. Fakat düşüncesini gerçekleştirme arzusuyla gündeme getirdiği istekler karşılanmayınca Kırım Harbi (1853-1856) patlak vermiştir.⁹ Savaşta Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan Batılı devletler; Rusya'nın, Osmanlı tebaası Hristiyanların dinî-hukukî statülerini gerekçe göstererek batı kamuoyunu harekete geçirmesinden çekinmişlerdir. Kendi konumlarını kurtarmak adına gayrimüslimleri Müslümanlarla eşit haklara eriştirecek ıslahat reformunu şart koşmuşlardır.¹⁰ Islahat Fermanı'nın hazırlanmasındaki iç etmenlere gelince ise en önemli sebep, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik buhran ve bunun etkisiyle Islahat Fermanı'nın ilanının kaçınılmaz hale gelişiştir.¹¹

6 Kemal Beydilli, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit -II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri-", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (ed: Azmi Özcan), (İstanbul: 2000), s. 255-256.

7 Mümtaz'er Türköne, "Islahat Fermanı", *Osmanlı Ansiklopedisi (Tarih-Medeniyet-Kültür)*, (İstanbul: 1999), VI, 164.

8 Gazi Erdem, "İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahât Fermanı'na Yeniden Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51:1, (2010), s. 328.

9 Gazi Erdem, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hristiyanların Sosyal ve Dinî Hayatları (1856-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), (Ankara: 2005), s. 48-53. Ayrıca Kırım Savaşı'na giden süreçle ilgili değerlendirmeler için bkz: Özcan Yeniçeri, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması", *Türkler*, (ed: Hasan Celal Güzel vd.), (Ankara: 2002), XII, 840-849.

10 Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *DİA*, c. XIX, 185; Azmi Özcan, "Islahat Fermanı ve Din Hürriyetinin Sınırları", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (ed: Azmi Özcan), (İstanbul: 2000), s. 108-109.

11 Erdem, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hristiyanlar*, s. 54-57.

Tarihî arka plan açısından burada sayılanlardan daha fazla etmeni bünyesinde barındıran İslahat Fermanı, Paris Antlaşması'ndan önce ilan edilmişti. Osmanlı açısından esas düşünce, ırk ve din farkı gözetmeksizin tebaayı kaynaştırmak, İmparatorluğun geleceğiyle ilgili "Osmanlılık" bilinci yaratmaktı. Fakat her ne kadar düşünce, padişahın kendi iradesinin tezahürü görünümüyle ferman buyurma şeklinde fiiliyata geçirilse de, görüntü şekli olmaktan öteye geçememişti. Rusya'nın Ortodokslar üzerindeki hâmilik konumunu ortadan kaldırılmı derken bu defa bütün Hristiyan ve gayrimüslim diğer tebaanın savunuculuğu için dış güçlere kapı aralanmıştı. Sonuçta İslahat Fermanı, yabancı devletlerin hazırladığı ve İmparatorluğun kabul etmek zorunda kaldığı, ne Müslüman ne de gayrimüslim halkların memnun olduğu vesika durumunu almıştı.¹²

Temelde gayrimüslimlere yeni haklar tanıyan İslahat Fermanı maddeler halinde incelenecek olursa,¹³ konumuz itibariyle yapılan yeni düzenlemeler 11, 13 ve 14. maddelerde yer almaktadır. Buna göre, aynı mezhebe mensup şehir, kasaba ve köy halkının âyinlerini gerçekleştirdiği mâbedlerin, mektep, hastane ve mezarlık benzeri diğer yapıların aslına uygun bir şekilde tamirine engel olunmayacaktı. Böyle yerlerin yeniden inşâsı için patriğin onayı alınarak resim ve planlarıyla Bâb-ı Âlî'ye müracaat edilecek, incelemeler neticesinde herhangi bir engel olmadığı tespit edilirse padişahın izni çerçevesinde inşâ faaliyetine müsaade edilecekti. Bununla birlikte halkı farklı cemaatlerden oluşan şehir, kasaba ve köylerde ise yine yukarıda belirtilen usul takip edilecek, her cemaat kendi mahallerini tamir ve yeniden inşâya güç yetirebilecekti. Her halükârda gayrimüslimlerin taleplerini karşılamak için kolaylık prensibi gözetilecekti.¹⁴

Aslında gayrimüslim mâbedlerinin tamiri ve yeniden inşâ meselesi İslahat Fermanı'yla gündeme gelen bir konu değildir. İslahat Fermanı'na kadar benzer taleplerle karşılaşmış ve belirli birtakım aşamalardan sonra gayrimüslim tebaanın isteği yerine getirilmiştir. Tamir veya yeniden inşâ prosedüründe İslahat Fermanı sonrası dikkati çeken temel değişiklik, fetvâ şartının kaldırılması yani konuyu düzenleyen şer'î uygulamadan vazgeçilmesidir. Çünkü zımmî hukukundan vazgeçilmesi gayrimüslimler için yeni bir hukuk devrinin başlangıcı olmuştur.¹⁵ Hal böyle iken tebliğde, İslahat Fermanı'nın gayrimüslim mâbedleri için getirmiş olduğu düzenlemelerin Trabzon'a bağlı Yomra nâhiyesindeki/kazasındaki kiliselerde uygulanış biçimi incelenecektir.

II. Yomra Tarihi

Yomra'nın tarihini, Trabzon ve çevresinin tarihinden bağımsız bir şekilde düşünmek mümkün gözükmemektedir. Trabzon M.Ö. 756'da bir millet kolonisi olarak ortaya çıkmış, bir süre Persler'in, M.Ö 331'de Büyük İskender'in idaresi altında yer almış ve daha sonra Romalıların hâkimiyet alanında bulunmuştur. 1081'de Melikşah zamanında Trabzon Türkler'in idaresi altına girse de bu uzun sürmemiştir. Daha sonra Bizanslılar ve Komnenoslar'ın egemen olduğu Trabzon 1461'de Osmanlı idaresine geçmiş ve bu tarihten itibaren hızlı bir şekilde Türk-İslam şehrine dönüşme süreci başlamıştır. Hânedâna mensup şehzâdeler şehirde idarecilik yapmıştır. Özellikle Yavuz Sultan Selim burayı 24 yıl yönetmiştir.¹⁶ Yavuz Sultan Selim devrinde Yomra

12 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: 2011), c. V, 248-252; c. VI, 1-13.

13 Musa Gümüş, "Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 İslahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi", *Bilig*, (2008), sy: 47, s. 219-230.

14 *Düstur*, "İslâhât Fermân-ı Âlî Süreti", 1. Tertip, İstanbul 1289, I, 9-10.

15 Beydilli, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyaseti", s. 256. İslahat Fermanı'ndan önce, kilise tamiri için mahallinde düzenlenen ilâmların tetkikinde fetvâ emînleri yer yer görev almıştır. Detaylı bilgi için bkz: Talip Ayar, *Osmanlı Devletinde Fetvâ Eminliği (1826-1922)*, (Ankara: 2014), s. 152-154.

16 Heath W. Lowry-Feridun Emecen, "Trabzon", *DİA*, XXXXI, 296-297. Ayrıca Trabzon'un Pontos Krallığı Dönemi, Roma Dönemi, Bizans Dönemi, Komnenoslar Dönemi ve Osmanlı Dönemi için bkz: Mehmet Bilgin, "Trabzon Tarihi", *Trabzon*, (Ankara: 1996), s. 27-79.

başta olmak üzere Trabzon kazasına bağlı hemen her nâhiyede birer serasker bulunmuştur. Seraskerler, farklı yerlerde ve farklı büyüklükte serbest tımarlara sahip olmuştur.¹⁷ Hatta yine bu tarihte Yomra, Sinan Çavuş tasarrufunda bir zeâmettir ve seraskeri serbest tımar sahibi Tâceddin Divâne adında birisidir. Bununla birlikte Yomra, Trabzon Kalesi mimarlarının da tımarı durumundadır. Mimarlar, ihtiyaç duyulduğunda Trabzon kalesine gelmiş, hizmetlerini yerine getirdikten sonra tımarları dâhilindeki Yomra'da konaklamışlardır.¹⁸ Dolayısıyla Yomra, Trabzon'un bünyesinde uzun süre zeamet olarak tahsis edilmiş nahiye hüviyetinde varlığını devam ettirmiştir.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde özellikle Trabzon Vilâyeti Salnâmeleri'nden Yomra hakkında daha fazla bilgi edinebilmekteyiz. Sözgelimi 1888, 1892-1893, 1896 yıllarına ait Salnâmelere göre Yomra nahiyesinin merkezi Kovata idi. Kovata, Trabzon'un doğu istikametinde yer alıp, üç saatlik mesafedeki Trabzon ile Sürmene arasında bulunmaktaydı. 1888 yılı itibarıyla Yomra, 4605 hane, 51 köy ve 157 bin dönüm araziden oluşmaktaydı. Nüfusa gelince 1893 ve 96'lı yıllarda 7901 kadın 9655 erkek ve toplamda 17556 Müslüman; 1827 kadın, 2051 erkek ve toplamda 3878 Rum; 1492 kadın, 1850 erkek ve toplamda 3342 Ermeni Yomra'da yaşamaktaydı. Üzüm, armut ve çekirdeksiz elma yetismekte, Trabzon'un meyve ihtiyacı çoğunlukla buradan karşılanmaktaydı. Ayrıca yetişen ürünlerin ilk sırasında fındık gelmekteydi. Samaruksa-i Sağır (bugünkü İkisü) köyünde "Ayazma Suyu" ismiyle bilinen ve bazı mide, cilt hastalıklarına iyi geldiği söylenen maden suyu, Trabzon'da tüketildiği gibi Dersaadet'e ve Avrupa'ya gönderilmekteydi.¹⁹

1902 tarihli Vilâyet Salnâmesi'ne baktığımızda Yomra nahiyesinin merkezinin değiştiğini görmekteyiz. Daha evvel Kovata olan merkez, bu defa Dirona'ya (bugünkü Mürsel Mahallesi) taşınmıştı. Dirona, Trabzon'un doğusunda ve deniz kenarında bulunmaktaydı. Kadın-erkek 20607 Müslüman, 5069 Rum, 4511 Ermeni'den oluşan nüfus 1900'lü yılların başında Yomra'da yaşamaktaydı.²⁰ Cumhuriyetle birlikte gelişim gösteren ve idârî yapılanma içerisinde nahiye olan Yomra, 19 Haziran 1957'de çıkarılan 7033 sayılı kanunla ilçe olmuştur.²¹

III. Yomra'da Tamiri ve Yeniden İnşâsı Gerçekleştirilen Kiliseler

A. Kân Köyünde Ermeni Kilisesinin Yeniden İnşâsı

Tarihî ve ekonomik açıdan mütevazı bir konumda bulunan Yomra, hatırı sayılır düzeyde gayrimüslim nüfusa ev sahipliği yaptığı için, bu kimselerin dinî vecibelerini yerine getirecekleri mâbedleri de bünyesinde barındırmıştır. Hatta söz konusu mâbedler, tarih içerisinde bir takım inşâ faaliyetlerinin adresi olmuştur. Bu bağlamda gayrimüslim cemaatlere ait kilise, okul, yetimhâne, hastane gibi tamir ve yeniden inşâsına devlet tarafından ruhsat verilen ferman suretlerinin bulunduğu kilise defterlerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk kayıt Yomra nahiyesinin Kân (bugünkü Kayabaşı)²² köyüyle alakalıdır. Kân köyünde bulunan Ermeni kilisesinin binası zaman içerisinde tahrip olmuştur. Tahrip sonucu meydana gelen yıkımların giderilmesi için Ermeni Patrikhanesi kanalıyla başvuruda bulunulmuş ve uzunluğu 20, genişliği 12, yüksekliği 8 zirâ²³ ebadındaki kilisenin yeniden inşâsı için izin

17 Tayyib Gökbilgin, "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi*, (İstanbul: 1965), sy: VI, s. 55.

18 Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, (Ankara: 1962), sy: 102, c. XXVI, s. 311-314.

19 *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi*, sene 1305/1888, s. 205-206; sene 1309/1892, s. 198; sene 1311/1893, s. 205-206; sene 1313/1896, s. 190-191.

20 *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi*, sene 1320/1902, s. 166-167.

21 *Resmî Gazete*, "Yeniden (78) Kaza Kurulması ve İzmir Vilâyetine Bağlı Kuşadası Kazasının Aydın Vilâyetine Bağlanması Hakkında Kanun", 27 Haziran 1957, sy: 9644, s. 17448. Yomra hakkında daha detaylı bilgi için bkz: <http://www.yerelnet.org.tr/ilceler/ilce.php?ilceid=199058> (30.06.2015).

22 Osman Coşkun, *Doğu Karadeniz Yer Adları ve Söz Varlığı (Artvin-Rize-Trabzon)*, (İkizdere: 2013), s. 153.

23 Zirâ, sözlükte "kol" manasına gelmekte olup, insanın omuzu ucundan veya dirseğinden parmak uçlarına kadar olan

istenmiştir.²⁴ Ancak diğer arşiv belgeleri ve kaynaklar da taranmasına rağmen, talebe izin verilip verilmediği, verildiyse hangi şartlarda verildiği, verilmediyse öne sürülen gerekçenin ne olduğu gibi soruları cevaplayacak nitelikteki bilgilere ulaşamamış bulunmaktayız. Dahası ferman için kayıt tarihi düşülmediğinden olayın ne zaman vuku bulduğu da tam olarak tespit edilememiştir. Ancak defterde yer alan bir sonraki kayıta 17 Muharrem 1287/19 Nisan 1870 tarihinin düşülmesi, yukarıda bahsettiğimiz olayın muhtemelen 1870 yılının başlarında gerçekleştiği kanaatine bizi sevk etmektedir.²⁵

B. Dirona Köyünde Rum Kilisesinin Yeniden İnşası

Bir dönem Yomra'ya merkezlik yapan Dirona köyündeki eski kilisenin yıkılması üzerine Aya Yorgi adıyla yeni bir kilise inşası, Rum Patrikliği'nin isteği şeklinde gündeme gelmişti.²⁶ Fakat bu talebin gereği yapılmadan önce açığa kavuşturulması gereken hususlar bulunmaktaydı. Her şeyden önce inşası istenilen kilise, eski kilisenin temelleri üzerine mi bina edilecek, yoksa başka bir yere mi yapılacaktı? Eğer bu inşaat alanına yeni arazi ilavesi gerekirse alınacak arazi bir şahsa mı veya vakfa mı ait olacaktı? Vakıf arazisi olduğu takdirde mülk olan bir yerle değiştirilmesi ya da mukâtaa-i zemîni²⁷ belirlenmiş miydi? Dirona köyünde Rumların başka kilisesi var mıydı? Köyde gerek Rumların gerekse diğerlerinin hane ve nüfus sayısı ne kadardı? İnşaat giderleri adı geçen kilise sandığında bulunan akçelerden mi karşılanacaktı?²⁸ İşte bütün bu soruların cevabı, yapımı istenilen kilise için kararı belirleyen etkenlerdir. Fakat burada şunu belirtmeliyiz ki, yukarıda açığa kavuşturulması istenilen sorular, bütün kilise inşâ faaliyetleri için cevabı aranan meselelerdir. Ayrıca böylesine titiz bir araştırma konunun önemini ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.

Yukarıda dile getirilen soruların cevabı, bir taraftan kilise inşasını resmederken diğer taraftan da o tarihteki Dirona köyünün sosyal dokusunu bizlere bildirmektedir. Öncelikle yeni yapılacak kilise, eski kilisenin yerine bina edilecekti. Uzunluğu 15, genişliği 10.5, yüksekliği 7.5 arşın²⁹ ölçülerinde olacaktı. Bu haliyle kilise, eski kilisenin ölçülerinden bir miktar geniş olacak ise de,³⁰ ilave edilecek arsa eski kilisenin vakıf arazisinden karşılanacaktı. Ayrıca Rumların köyde başka kiliseleri de bulunmamaktaydı. İnşaat giderleri kilise sandığından karşılanacaktı. Dirona köyünde Müslümanlar 109 hanede 448, Rumlar 27 hanede 95, Ermeniler 11 hanede 55 nüfusa sahipti. Mahallinde yapılan tahkikatta elde edilen bu sonuçlar doğrultusunda yapımı istenilen kilisenin inşasında herhangi bir sakıncanın bulunmadığı kanaatine varılmış, çıkan irâde³¹ doğrultusunda gereğinin yapılması Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne bildirilmişti.³² Bununla birlikte Trabzon valisinden ve mahallî yöneticilerden, kilise için beyan edilen sınırların/ölçülerin kesinlikle aşılmamasına, inşaat giderleri için kilise sandığında bulunduğu ifade edilen meblağ

uzunluktur. Ayrıca zirânın çeşitleri de bulunmaktadır. Dilimizde "arşın" şeklinde de kullanılmaktadır (Elmalı Muhammed Hamdi Yazır, *İslâm Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kâmûsu*, (haz: Sıtkı Güllü), (İstanbul: 1997), c. V, s. 516-518).

24 BOA, A.DVN.KLS.d., defter no: 1, s. 48, 139 numaralı kayıt. Esasında önceki ve sonraki kayıtların sıra numarasını takip ettiğimizde 139 sıra numarasıyla verdiğimiz bu kaydın 149 şeklinde numaralandığını görmekteyiz. Bu durum mukayyid tarafından sehven yapılmış olmalıdır.

25 Burada yer verdiğimiz bilgilere ulaştığımız 1 numaralı kilise defteri, 1286-1290/1869-1873 yıllarına ait kararları içermekte ve 177 sayfadan oluşmaktadır (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2000, s. 40). Kân köyündeki inşâ faaliyetinin gerçekleştirildiği tarihlerde Yomra'nın köy, mahalle, hane, nüfus ve ibadethâne sayıları için bkz: Ek 1-3.

26 BOA, ŞD, nr: 2613/34, 29 Cemaziyelahir 1309/30 Ocak 1892, Lef 1.

27 Devlete ait olan arazi üzerine cemaatler adına yapılan mektep, hastane, mâbed gibi hayri ve dini müesseseler sebebiyle alınan vergi için kullanılan bir tabirdir (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: 2004), II, 579).

28 BOA, ŞD, nr: 2613/34, 6 Receb 1310/24 Ocak 1893, Lef 2.

29 Bir arşın takriben 68 cm. civarındadır (D. Mehmet Erdoğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: 1996), s. 68).

30 İnşâ edilmesi düşünülen kilisenin resmi için bkz: Ek 4.

31 BOA, İ.AZN, nr: 4/29, 20 Zilkade 1310/5 Haziran 1893, Lef 3.

32 BOA, BEO, nr: 230/17236, 19 Zilhicce 1310/4 Temmuz 1893.

dışında kimseden zorla para toplanmamasına ve kimsenin bunun için rahatsız edilmemesine itina göstermeleri istenmişti.³³

Dirona köyünde inşasına izin verilen kilise için irâdenin çıktığı tarihte Yomra nüfusunun dağılımı tablo I'deki gibidir.

Millet	Erkek	Kadın	Toplam
İslam	9655	7901	17556
Rum	2051	1827	3878
Ermeni	1850	1492	3342
Toplam	13556	11220	24776

Tablo I'deki verilere göre Dirona köyündeki 448 Müslüman Yomra nüfusunun %2.55'ini; 95 Rum %2.44'ünü; 55 Ermeni ise %1.64'ünü oluşturmaktadır. Toplamda ise köyde yaşayan kişi sayısı, Yomra nüfusunun %2.41'ine karşılık gelmektedir.

C. Kuhla Köyünde Rum Kilisesinin Yeniden İnşası

Günümüzde Kaşüstü olarak bilinen Kuhla köyünde³⁵ kiliseye ihtiyaç duyulduğu Rum Patrikliği'nce Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne bildirilmişti. Esasında köyde, Rumlara ait bir başka kilise bulunmaktaydı. Fakat mevcut kilisenin uzak oluşu ve Rum cemaatini kapsayacak düzeyde bulunmayışı öne sürülerek köyün uygun bir yerinde kilise inşasına izin istenmekteydi. Aya Dimitri isminde olması düşünülen kilisenin uzunluğunun 13, genişliğinin 11 zirâ olması planlanmaktaydı. Tahminen 100 altın tutarındaki inşaat masrafının bedeli Rum cemaatinden belirli kişilerin elinde hazır bulunmaktaydı.³⁶

Patrikliğın isteğine cevap verilmeden önce Nezâret tarafından Trabzon vilâyetine tahkikat için yazı gönderilmişti. Aslında biz, yerelde yapılan tahkikat neticesinde Trabzon Vilâyeti Meclis İdâresi'nin Nezâret'e gönderdiği mazbatadan önemli bilgilere vâkıf olmaktadır. Şöyle ki, öncelikle yapımı için izin istenilen kilise köyün herhangi bir yerine değil, eskiden var olan ve harap halde bulunan kilisenin yerine bir miktarda avlusundan arsa ilave edilerek yapılacaktır. Böylece yeni yapılacak kilise, hazırlanan projeye³⁷ uygun bir şekilde uzunluğu 13, genişliği 11 ve yüksekliği 10 zirâ ölçülerinde olacaktır. Ayrıca kilise inşâ mahallinin yakınında camii ve hayrât da bulunmamaktaydı. Kuhla köyü 66 hanede 193 Müslüman, 85 hanede 249 Rum, 5 hanede 23 Ermeni ve toplamda 465 nüfusa sahipti.³⁸ İlgili birimlerin denetimi ve olumlu görüşüyle Şûrâ-yı Devlet'e gelen kilise yapım isteği burada da olumlu karşılanmış ve padişah iradesi doğrultusunda işlemlerin gerçekleşeceğini altı çizilmişti. Diğer taraftan altı çizilen başka konular da bulunmaktaydı. Sözgelimi, kilise için belirlenen ölçülerin dışına çıkılmaması, inşaat giderleri için kimseden zorla akçe alınmaması veya bu konuda kimsenin rahatsız edilmemesi gibi konulara da dikkat çekilmişti.³⁹ Çünkü aksi uygulamalar padişahın

33 BOA, A.DVN.KLS.d., defter no: 3, s. 104, 254 nolu karar, 3 Zilhicce 1310/18 Haziran 1893.

34 *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi*, sene 1311/1893, s. 205.

35 Coşkun, *Doğu Karadeniz Yer Adları*, s. 183.

36 BOA, ŞD, nr: 1851/20, 8 Şaban 1311/14 Şubat 1894, Lef 1.

37 Kilisenin projesi için bkz: Ek 5.

38 BOA, ŞD, nr: 1851/20, 19 Safer 1317/29 Haziran 1899, Lef 3. Yine bu tarihe yakın olan 1313/1896 yılına ait Vilâyet Salnâmesi'ne göre (s. 190) Yomra nahiyesinin nüfusu 1311/1893 tarihli Salnâme ile (bkz: "B. Dirona Köyünde Rum Kilisesinin Yeniden İnşası" başlığı altındaki Tablo I) benzerlik göstermektedir. 1321/1903 yılına gelindiğinde ise Yomra'nın nüfusu; Ermeni 2330 kadın, 2464 erkek; Rum 2594 kadın, 2606 erkek; Müslüman 10499 kadın, 10572 erkekle birlikte toplam kadın sayısı 15423, erkek sayısı ise 15642 kişidir. Böylece Yomra nüfusunun genel toplamı 31065 olmuştur (*Trabzon Vilâyeti Salnâmesi*, sene 1321/1903, s. 470-471).

39 BOA, İ.AZN, nr: 35/26, 28 Cemâziyelevvel 1317/4 Ekim 1899, Lef 2. Ayrıca Kuhla köyündeki Aya Todori isimli

isteğine aykırı hareket etme anlamına geleceği gibi itibar zedelenmesine de yol açabilecekti.⁴⁰ Sonuç itibarıyla padişahın irâdesi doğrultusunda Rum Patrikliği'nin talebi karşılanmış⁴¹ ve irâde, gereği yapılmak üzere Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne gönderilmiş, Dâhiliye Nezâreti de bilgilendirilmişti.⁴²

D. Samaruksa-i Kebir Köyünde Rum Kilisesinin Yeniden İnşası

Rum Patrikliği, Yomra'nın Samaruksa-i Kebir köyünde harâbe hâlinde bulunan Meryem Ana Kilisesi'nin yerinde yeniden kilise inşası için ruhsat talebinde bulunmuştu.⁴³ Başvurunun inceleme süreci Şûrâ-yı Devlet'e kadar hiyerarşik bir şekilde ilerlemeden önce, bahse konu olan köyün ihtiyar heyeti ve orada yaşayanların katılımıyla tahkikat gerçekleştirilmişti. Tahkikata göre, yeniden inşâ edilmesi düşünülen kilise, caminin kuzey istikametinde ve yaklaşık 200 metre mesafedeydi. Cami ile aralarından eski bir ırmağın geçtiği kilisenin civarındaki evler ve araziler Rumlara aitti. Kilise, harap halde bulunan Meryem Ana Kilisesi'nin elli zirâ ölçüsündeki yeriyile; kuzey, doğu ve batı taraflarındaki 100 arşınlık avluyu da kapsayacak şekilde hem yenilenecek hem de genişletilecekti. Eski kilisenin doğu ve güney yönlerine düşen istikamette, bir dam altında Âyâne isimli küçük bir kilise ve bitişiğinde bir mektep bulunmaktaydı. Bunların arası da Rum kabristanıydı. Ayrıca bu köyün diğer mahallesinde ve yaklaşık 500 metre mesafede üç-dört adet mamur kilise bulunmaktaydı. İnşâ olunacak kilise Rum cemaatine mahsustu ve Rumların nüfusu 35 hanede 200'ü aşkın bir haldeydi.⁴⁴ 270 liralık inşâ masrafı kilise sandığından karşılanacaktı. Meryem Ana Kilisesi daha önce resmî bir izinle yani ruhsatlı olarak yapılmamıştı ve böyle bir geçmişe dayanan yapısını 200 yıldan beri korumaktaydı. Yeri kimsenin tapusu ve sınırları içinde değildi. Fakat köy genel olarak Hâtuniye Gülbahar Sultan Vakfı'na gelir temin etmek için vakfedilmişti. Yeni inşâ olunacak kilisenin doğu, kuzey, güney taraflarında 3 kapı ve 10 pencere olacak; uzunluğu 13, genişliği ve yüksekliği 10'ar metreyi kapsayacaktı.⁴⁵

Trabzon Vilâyeti Meclis İdâresi, Adliye ve Mezâhib Nezâret-i Cefilesi, Divân-ı Hümâyûn, Şûrâ-yı Devlet aşamalarından geçen süreç, kilisenin yeniden inşâsına mahzur olmadığı görüşüyle sonuçlandı. İrâde-i seniyye bu doğrultuda çıkmıştı. Fakat irâdede, Hâtuniye Gülbahar Sultan Vakfı'na ait arazi üzerinde bulunan kilisenin, arsanın kıymetinin % 10'u nispetindeki kirayı söz konusu vakfa ödemesi istenmişti.⁴⁶ Böylece çıkan irâdenin uygulanması ilgili birimlere iletilmişti.⁴⁷

Samaruksa-i Kebir köyündeki bu uygulama, diğer köylerde gerçekleştirilen pratiklerden bir yönüyle farklılık göstermektedir. Diğer köylerde, hem mevcut kiliselerin üzerinde bulunduğu arsalarla ilişkin mülkiyetler hem de yeniden inşâ sürecinde yapılacak genişletme faaliyetinde kiliselerin ihtiyaç duyduğu araziler, kiliselere ait gayrimenkullerdendi. Bahsi geçen köyde ise uzun yıllar ruhsatsız şekilde varlığını devam ettiren kilise Müslümanlara ait vakıf mülkiyeti içerisindeydi. Böyle iken yetkili makamlar, yine de Rum vatandaşların isteklerini karşılamak için müspet yönde yaklaşım sergilemişlerdir. Bununla birlikte sergilenen yaklaşım, gayrimüslim

bir Rum kilisesi için Receb 1277/Şubat 1861'in sonlarında ve Aya Yorgi isimli bir kilisenin de yeniden inşası için 9 Cemâziyelaahir 1300/17 Nisan 1883 tarihinde iki adet iradenin çıktığını bu belgeden öğrenmekteyiz.

40 BOA, A.DVN.KLS.d., defter no: 3, s. 273, 676 nolu karar, 12 Receb 1317/16 Kasım 1899.

41 BOA, İ.AZN, nr: 35/26, 12 Cemâziyelaahir 1317/18 Ekim 1899, Lef 4.

42 BOA, BEO, nr: 1406/105376, 18 Receb 1317/22 Kasım 1899.

43 BOA, ŞD, nr: 1868/4, 13 Şaban 1330/28 Temmuz 1912, Lef 6.

44 Bu inşâ faaliyetinin gerçekleştirildiği 1912 tarihine en yakın 1322/1904 yılına ait Salnâme'ye göre Yomra'nın nüfus dağılımı şu şekildedir: Ermeni 2330 kadın, 2464 erkek; Rum 2594 kadın, 2606 erkek; Müslüman 10499 kadın, 10572 erkekle birlikte toplam kadın sayısı 15423, erkek sayısı ise 15642 kişidir. Yomra nüfusunun genel toplamı 31065'tir (*Trabzon Vilâyeti Salnâmesi*, sene 1322/1904, s. 430-431).

45 BOA, ŞD, nr: 1868/4, 23 Şubat 1327/7 Mart 1912. Ayrıca kilisenin planı için bkz: Ek 6.

46 BOA, İ.AZN, nr: 108/41, 18 Zilhicce 1330/28 Kasım 1912, Lef 4.

47 BOA, BEO, nr: 4129/309613, 16 Muharrem 1331/26 Aralık 1912.

vatandaşların kutsallarına ve aynı minval üzere öne çıkan taleplerine karşı yapıcı tutumun uygulamaya geçirilmiş halidir.

E. Gorini (غوريني) Köyü'nde Rum Kilisesinin Tamiri

Yomra'nın Gorini köyünde Rum cemaatine ait Avangeliserya ismiyle bilinen bir kilise bulunmaktaydı. Tamire ihtiyaç duyan bu kilisenin, masraflarını kendi sandığından karşılamak üzere onarımına izin verilmesi Trabzon Rum Metropolitliği tarafından Trabzon Vilâyeti Meclis İdâresi'ne iletilmişti. Valilik tarafından yapılan araştırma neticesinde bahsi geçen kilisenin eskiden kaldığı ve üzerinin kısmen harap olduğu, Rumların ara sıra bu kilise binasının yanında bir araya geldikleri, Rumların köyde 18 hanede 110 kişiden ibaret bulunduğu,⁴⁸ tamire ihtiyaç duyulan kilisenin dışında köyde Rum cemaatin ibadet ihtiyacını karşılayacak düzeyde mamur bir kilisenin olduğu, yapılması düşünülen tamiratın 6461 kuruşu bulacağı tespit edilmişti. Valilik, elde edilen tespitleri kilisenin resmiyle birlikte⁴⁹ Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne bildirmişti. Nezâret, kurulacak bir heyet marifetiyle yapılacak incelemede kilisenin tamir edilmesine engel bir durumun bulunup bulunmadığının kendilerine yazılmasını istemişti. Ayrıca kilise kendi arazisi üzerinde bulunmakla birlikte hiçbir taraftan yolu bulunmamaktaydı. Ancak bazı Müslüman kimselerin arazilerindeki, kendilerine ait yol üzerinden buraya ulaşılmaktaydı. Böyle iken, vali başkanlığında ziraat müdürü, ser-mühendis, maarif müdürü, mektupçu vekili, defterdar, kadı, müftü, Rum metropoliti, Ermeni murahhasası ve azalardan oluşan heyet kilisenin tamirine herhangi bir engelin bulunmadığı yönünde görüş beyan etmiş ve tekrar ilgili Nezaret'e bilgi verilmişti.⁵⁰

Mezâhib Nezâreti'nde, Trabzon vilâyeti tarafından gönderilen mazbatalar ve kilisenin krokisi incelenmiş, kilisenin arsası için usul olduğu üzere mukâtaa veya icâre-i zemîn⁵¹ tahsis edilmek üzere tamirinin uygun olacağı belirtilmiştir.⁵² Uygun görüşle Divân-ı Hümâyûn'a havale edilen mesele, söz konusu kilise arsasının hangi tür araziden⁵³ olduğunun açık olmaması ve bu konunun mahallince tekrar tahkik edilmesi kaydıyla Şûrâ-yı Devlet'e gönderilmiştir.⁵⁴ Şûrâ-yı Devlet nihaî kararında:

“...meâllerine nazaran karye-i mezkûrede Rumlardan 18 hânede 110 nüfus bulunduğu ve bunlar için karye derûnunda kendilerini isti'âba kâfi ve ma'mûr bir kilise mevcûd ve tamiri taleb olunan binâ[nın] eski bir harâbeden ibâret olduğu anlaşılmasına binâen, karye hâricinde kâin olan mezkûr mahalde bir kilise ihdâsına lüzûm ve mahâl verilemediği...”⁵⁵

sonucuna varmıştır. Dolayısıyla buradan baktığımızda, sürecin bütün aşamalarının açığa kavuşturulması için gösterilen gayret ve ihtiyaç odaklı kilise tamirine yaklaşım dikkat çeken noktalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

48 Bu tamir faaliyetinin gerçekleştiği 1914 yılına en yakın tarihli Vilâyet Salnâmesi'ne göre Yomra'nın nüfusu için bkz: Tebliğ metni 44 nolu dipnot.

49 Kilisenin planı için bkz: Ek 7.

50 BOA, ŞD, nr: 1872/29, 18 Zilhicce 1332/7 Kasım 1914, Lef 6.

51 Mukâtaa; sözlükte kesilmiş, parçalara ayrılmış anlamına gelmektedir. İstilahta ise mülkiyeti devlete ait olan vâridâtın (gelir getirici mülk) bir bedel karşılığında kiralanması için kullanılan bir tabirdir. Yerin kirası karşılığında verilen bedel ise icâre-i zemîn/yer kirası olarak ifade edilmektedir (Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, c. II, 578)

52 BOA, ŞD, nr: 1872/29, 28 Muharrem 1333/16 Aralık 1914, Lef 5.

53 Çeşitlerine göre kendisine farklı hükümler bağlanan arazi ve özellikle Osmanlı uygulaması, Tanzimat döneminde hazırlanan Osmanlı arazi kanunu için bkz: Halil Cin, “Arazi”, *DİA*, c. III, 342-346; Mehmet Akif Aydın, “Arazi Kanunnâmesi”, *DİA*, c. III, 346-347.

54 BOA, ŞD, nr: 1872/29, 15 Safer 1333/2 Ocak 1915, Lef 3.

55 BOA, ŞD, nr: 1872/29, 26 Safer 1333/13 Ocak 1915, Lef 1.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim mâbedlerine karşı tutumunda, İslam hukukunun zımmîlere tanımış olduğu haklar belirleyici olmuştur. İslam hukukunun zımmîlere yeni mâbed inşâsını yasak ettiği, mevcut mâbedlerin ise aslına uygun bir şekilde tamirinin ve yeniden inşâsının yetkili makamların iznine tabi olduğu kuralı prensip olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti kilise, manastır ve havraların tamiri ve yeniden inşâsına bu kural çerçevesinde serbestlik tanımıştır. Tabi ki izin öncesinde şer'î hukuka uygunluk (fetvâ) aranmış, hemen akabinde gelen padişahın izni tamir prosedürünün son aşamasını oluşturmuştur. Diğer taraftan yeni mâbed inşâsının yasak oluşu kuralı yok sayılmamak kaydıyla zaman zaman bu konuda esneklik sağlandığı da dikkatlerden kaçmamaktadır.

Yukarıda saydığımız süreç Islahat Fermanı öncesi dönem için geçerli olmuştur. Islahat Fermanı sonrası, konuyla ilgili fetvâ şartı kaldırılmıştır. Mâbedler başta olmak üzere gayrimüslim müesseselerinin tamirinde izne gerek duyulmamış, sadece yeniden inşâ için padişah izni aranmıştır. Elbette bu kolaylık gayrimüslimlere ait müesseselerin tamiri ve inşâsı konusunda belirgin bir artışı beraberinde getirmiştir. Zira tebliği hazırlarken yaptığımız araştırmalarda, Ferman öncesi Yomra'da belgelere yansıyan herhangi bir tamir veya inşâ faaliyeti tespit edilememişken, sonrası için çalışma içerisinde zikredilen yerlerde söz konusu uygulamalara rastlanmıştır. Fakat burada şunu belirtmeliyiz ki, Islahat Fermanı öncesi belgelere yansıyan bu tür faaliyetlerin olmaması, Yomra'da kilise tamirine serbestlik tanınmadığı anlamına gelmemelidir. Burada iki ihtimal akla gelmektedir. Birincisi, belgelerde zikredilse bile henüz gün yüzüne çıkarılamayan vesikalarda tamir faaliyetlerine değinilmiştir. İkincisi, tamir faaliyetine izin isteği yoğun bir prosedür gerektirdiğinden mâbedlerin mevcut yapısıyla yetinilmiş, gayrimüslim tebaa tarafından herhangi bir izin arayışı içerisine girilmemiştir.

Yomra'da biri kiliselerin tamiri ve dördü yeniden inşâsı olmak üzere beş köyden müracaatın gerçekleştiği belirlenmiştir. Yine bu kiliselerin dördünün Rum cemaatine, birinin ise Ermeni cemaatine ait olduğu belgelerde ifade edilmektedir. Tamir isteğini içeren bir tek Gorini köyüne ait başvuruya olumsuz cevap verilmiştir. Keza aynı köyde mamur bir kilisenin bulunması menfî yanıtın oluşmasında etkili olmuştur. Bununla birlikte tamiri istenen kilisenin harâbe halde olması öne sürülen bir diğer olumsuz gerekçedir. Burada dikkatimizi çeken en önemli husus, Islahat Fermanı'nda sadece yeniden inşâ için padişahın izni aranacağı belirtilmişken, pratikte tamir için de izin alma usulünün devam ettiğidir. Dolayısıyla tamir için izin prosedürü; Trabzon Rum Metropolitliği, Trabzon Vilâyeti Meclis İdâresi, Adliye ve Mezâhib Nezâreti, vilâyetin tahkikatı, Adliye ve Mezâhib Nezâreti'nde tahkikat sonucunun değerlendirilmesi, Divân-ı Hümâyûn, Şûrâ-yı Devlet, Sadâret, padişahın irâdesi doğrultusunda gerçekleşmiştir.

Kiliselerin yeniden inşâsı için yapılan dört başvuruya yetkili makamlarca olumlu yanıt verilmiştir. Başvurular, eski kiliselerin zaman içerisinde harap hale gelmesi, köyde kilise bulunmasına rağmen uzak oluşu ve cemaati kapsayacak düzeyde bulunmaması gibi sebeplerle gerekçelendirilmiştir. Yeri gelmişken şunu belirtmeliyiz ki, Islahat Fermanı'nın gayrimüslim mâbedlerinin tamirine ve yeniden inşâsına kolaylık getirdiği bir vâkıdır. Ancak takip edilen kolaylık prensibi, bu anlamda her başvuruya veya her isteğe kayıtsız şartsız müsaade edildiği algısını oluşturmamalıdır. Nitekim yukarıda verdiğimiz kilise tamir örneğinde "ihtiyaç halî" dikkate alınmıştır. Benzer şekilde yeniden inşâ faaliyetlerinde de; eski kilise temelleri üzerine inşaatın gerçekleştirilmesi, beraberinde genişletme de olacaksa ilave edilecek arazinin türünün belirgin olması, köyde başka kilisenin olup-olmadığı, inşâ mahallinin yakınında cami ve hayratın varlığı, istekte bulunan gayrimüslim cemaatin köydeki nüfus yapısı, giderlerin kilise

sandığından karşılanması tetkik edilen konulardandır. Hatta izin verilirken kilise inşası için belirlenen ölçülerin dışına çıkılmaması ve inşaat giderleri için kimseden zorla akçe alınmaması vurgu yapılan meselelerdir. Bu bağlamda Yomra'da gerçekleşen kilise inşâ faaliyetlerinde, bahsi geçen konuların titizlikle irdelendiğini müşahede etmiş bulunmaktayız. Bahsi diğer konu, yeniden inşâ süreçlerinin; Patrikliğin başvurusu, Adliye ve Mezâhib Nezâreti, mahallin/vilâyetin tahkikatı, Adliye ve Mezâhib Nezâreti'nde tahkikat sonucunun değerlendirilmesi, Divân-ı Hümâyûn, Şûrâ-yı Devlet, Sadâret, padişahın irâdesi şeklinde gerçekleşmiş olmasıdır. Bütün bu örnekler, devletin gayrimüslim vatandaşlarının inanç, ibadet özgürlüğünü ve mâbed masâniyetini sağladığını göstermekle birlikte; Müslüman, Rum ve Ermeni vatandaşların bir arada yaşama tecrübesinin canlı örneklerini de gözler önüne sermektedir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO) nr: 230/17236; 1406/105376; 4129/309613.

Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Kilise Defterleri (BOA, A.DVN.KLS.d.) Defter no: 1, 3.

İrâde, Adliye ve Mezâhib (İ.AZN) nr: 4/29; 35/26; 108/41.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD) nr: 1851/20; 1868/4; 1872/29; 2613/34.

Belgesel Kaynaklar

Düstur, "İslâhât Fermân-ı Âli Sûreti", I. Tertip, İstanbul 1289, I, 7-14.

Trabzon Vilâyeti Salnâmesi, sene 1286/1869; 1287/1870; 1305/1888; 1309/1892; 1311/1893; 1313/1896; 1320/1902; 1321/1903; 1322/1904.

Sürelî Yayınlar

Resmî Gazete, "Yeniden (78) Kaza Kurulması ve İzmir Vilâyetine Bağlı Kuşadası Kazasının Aydın Vilâyetine Bağlanması Hakkında Kanun", 27 Haziran 1957, sy: 9644, s. 17437-17455.

Kitap, Tez ve Makaleler

Akman, Mehmet, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *İLAM Araştırma Dergisi*, (Temmuz-Aralık 1996), c. I, sy: 2, s. 133-144.

Aktan, Hamza, "Kur'an ve Sünnet Işığında Zimmîlerin Hak ve Yükümlülükleri", *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitab -Tartışmalı İlmî Toplantı-*, (İstanbul: 2007), s. 363-393.

Ayar, Talip, *Osmanlı Devletinde Fetvâ Eminliği (1826-1922)*, (Ankara: 2014).

Aydın, Mehmet Akif, "Arazi Kanunnâmesi", *DİA*, c. III, 346-347.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, (İstanbul: 2000)

Beydilli, Kemal, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit -II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri-", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (ed: Azmi Özcan), (İstanbul: 2000), s. 255-266.

Bilgin, Mehmet, "Trabzon Tarihi", *Trabzon*, (Ankara: 1996), s. 27-79.

Bozkurt, Gülnihâl, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, (Ankara: 1996).

Cin, Halil, "Arazi", *DİA*, c. III, 342-346.

Coşkun, Osman, *Doğu Karadeniz Yer Adları ve Söz Varlığı (Artvin-Rize-Trabzon)*, (İkizdere: 2013).

Erdem, Gazi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanların Sosyal ve Dinî Hayatları (1856-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), (Ankara: 2005).

Erdem, Gazi, "İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında İslahât Fermânı'na Yeniden Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51:1 (2010), s. 327-348.

Erdoğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: 1996).

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, (İstanbul: 1990).

Gökbilgin, Tayyib, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, (Ankara: 1962), sy: 102, c. XXVI, s. 293-337.

- Gökbilgin, Tayyib, "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi*, (İstanbul: 1965), sy: VI, s. 51-61.
- Gülsoy, Ufuk, "İslahat Fermanı", *DİA*, c. XIX, 185-190.
- Gümüş, Musa, "Anayasal Meşrûfî Yönetime Medhal: 1856 İslahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi", *Bilgi*, (2008), sy: 47, s. 215-240.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: 2011), V-VI.
- Koyuncu, Aşkın, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, (Bahar 2014), sy: 16, s. 35-88.
- Lowry, Heath W.-Emecen, Feridun, "Trabzon", *DİA*, c. XXXXI, 296-301.
- Özcan, Azmi, "İslahat Fermanı ve Din Hürriyetinin Sınırları", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (ed: Azmi Özcan), (İstanbul: 2000), s. 107-114.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: 2004), c. II.
- Türküne, Mümtaz'er, "İslahat Fermanı", *Osmanlı Ansiklopedisi (Tarih-Medeniyet-Kültür)*, (İstanbul: 1999), VI, 164-173.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *İslâm Hukuku ve Fıkıh İstılâhları Kâmûsu*, (haz: Sıtkı Güllü), (İstanbul: 1997), c. V.
- Yeniçeri, Özcan, "Kırım Savaşı, İslahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması", *Türkler*, (ed: Hasan Celal Güzel vd.), (Ankara: 2002), c. XII, s. 840-858.

Elektronik Kaynaklar

Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, <http://www.yerelnet.org.tr/ilceler/ilce.php?ilceid=199058> (30.06.2015).

Ekler:

Kaza ve Nahiyelerin İsmi	KKöy	Hane			Erkek Nüfus				
		Gayrimüslim	Müslim	Toplam	Katolik	Ermeni	Rum	İslâm	Toplam
Trabzon Merkez	-	1524	2624	4148	397	1254	1776	5753	9180
Akçaabat Nahiyesi	95	1046	3316	4362	-	1385	2433	12835	16653
Maa Yomra Vakf-ı Sağır Nahiyesi	52	1161	2214	3375	-	1514	2455	7512	11481 ²
Maçka Nahiyesi	60	1906	1627	3533	-	276	6307	4774	11357
Maa Tonya Vakf-ı Kebir Nahiyesi	106	-	4058	4058	-	-	-	15711	15711

Ek 1. 1286/1896 Tarihli Trabzon Vilâyeti Salnâmesi'ne Göre Köy, Hane ve Nüfus Sayısı⁵⁶

⁵⁶ Trabzon Vilâyeti Salnâmesi, sene 1286/1896, s. 64.

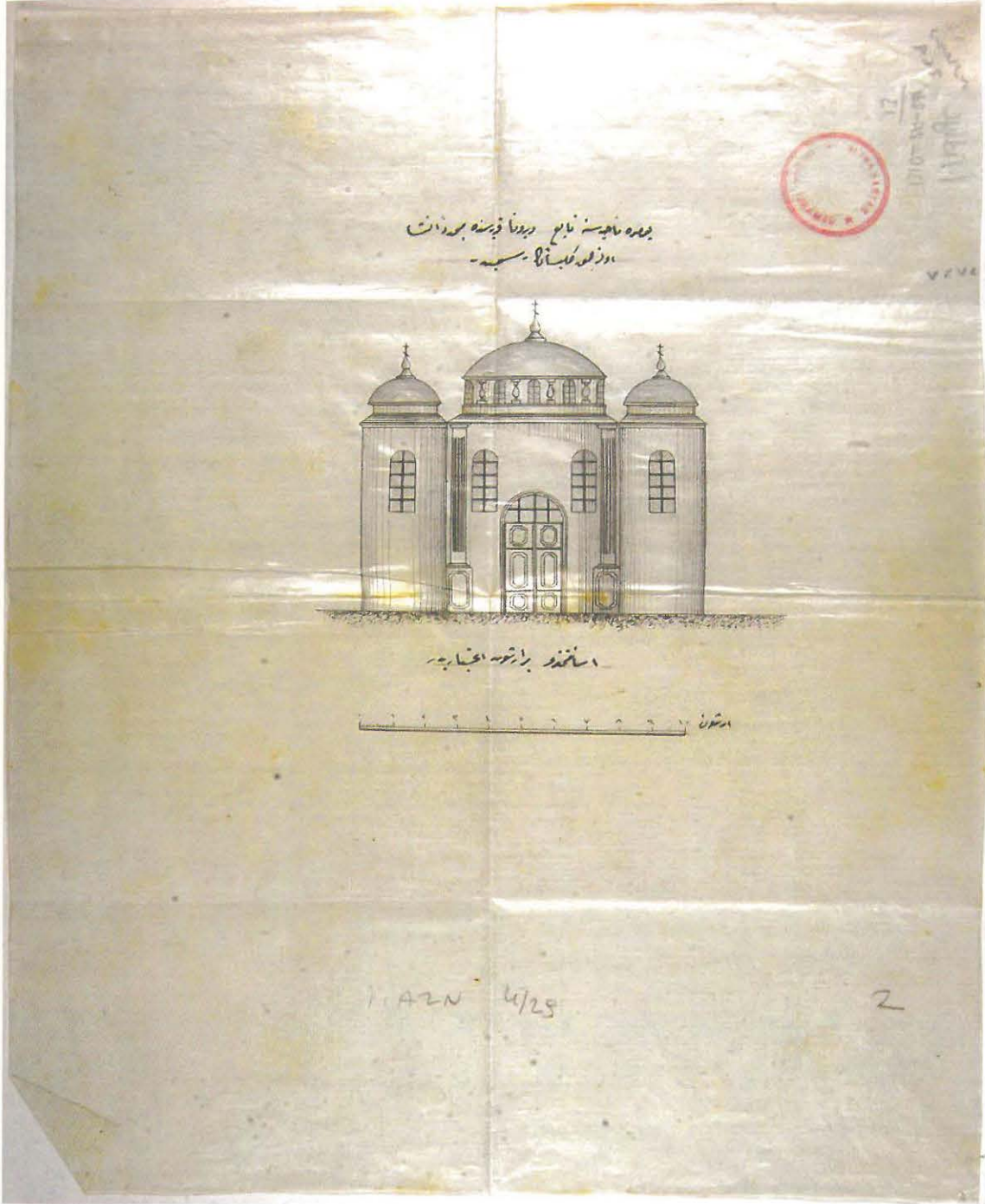
Kaza ve Nahiyelerin İsmi	Cami	Mescit	Kilise
Trabzon Merkez	32	12	19
(Maa Tonya) Vakf-ı Kebir Nahiyesi ³	100	-	-
Akçaabat Nahiyesi	78	18	41
(Maa Yomra) Vakf-ı Sağır Nahiyesi ⁴	46	5	31
Maçka Nahiyesi	24	-	96

Ek 2. 1286/1869 Tarihli Vilâyeti Salnâmesi'ne Göre İbadethânelerin Sayısı⁵⁷

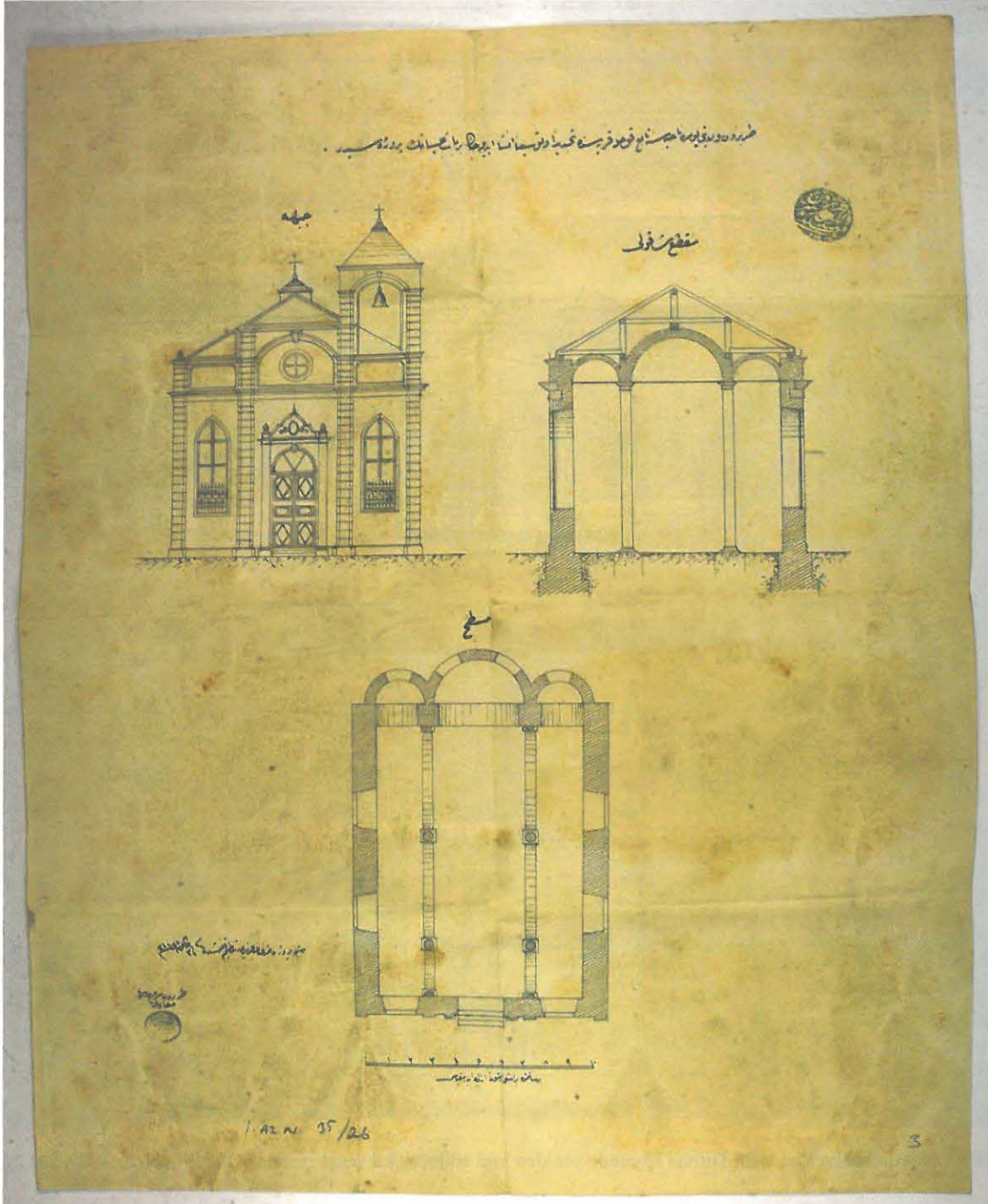
Kaza ve Nahiyelerin İsmi	Köy	Mahalle	Hane						Erkek Nüfus					
			Katolik	Ermeni	Rum	Çerkez	İslâm	Toplam	Katolik	Ermeni	Rum	Çerkez	İslâm	Toplam
Trabzon Merkez	-	32	140	445	623	-	2424	3632	409	1486	1603	-	5961	9459
Akçaabat Nahiyesi	93	7	-	310	748	-	3273	4331	-	1543	2481	-	14031	18055
Maa Yomra Vakf-ı Sağır Nahiyesi	52	-	-	299	769	-	2129	3197	-	1518	2470	-	7550	11538
Maçka Nahiyesi	92	-	-	125	1745	-	2102	3972	-	492	4472	-	6649	11613
Maa Tonya Vakf-ı Kebir Nahiyesi	106	-	-	-	-	-	4058	4058	-	-	-	-	15701	15701

Ek 3. 1287/1870 Tarihli Trabzon Vilâyeti Salnâmesi'ne Göre Köy, Mahalle, Hane ve Nüfus Sayısı⁵

57 Trabzon Vilâyeti Salnâmesi, sene 1286/1896, s. 70-71.

Ek 4. Yomra nahiyesine bağlı Dirona köyünde yeniden inşa edilecek kilisenin resmi. BOA, İ.AZN, nr: 4/29, Lef 2.

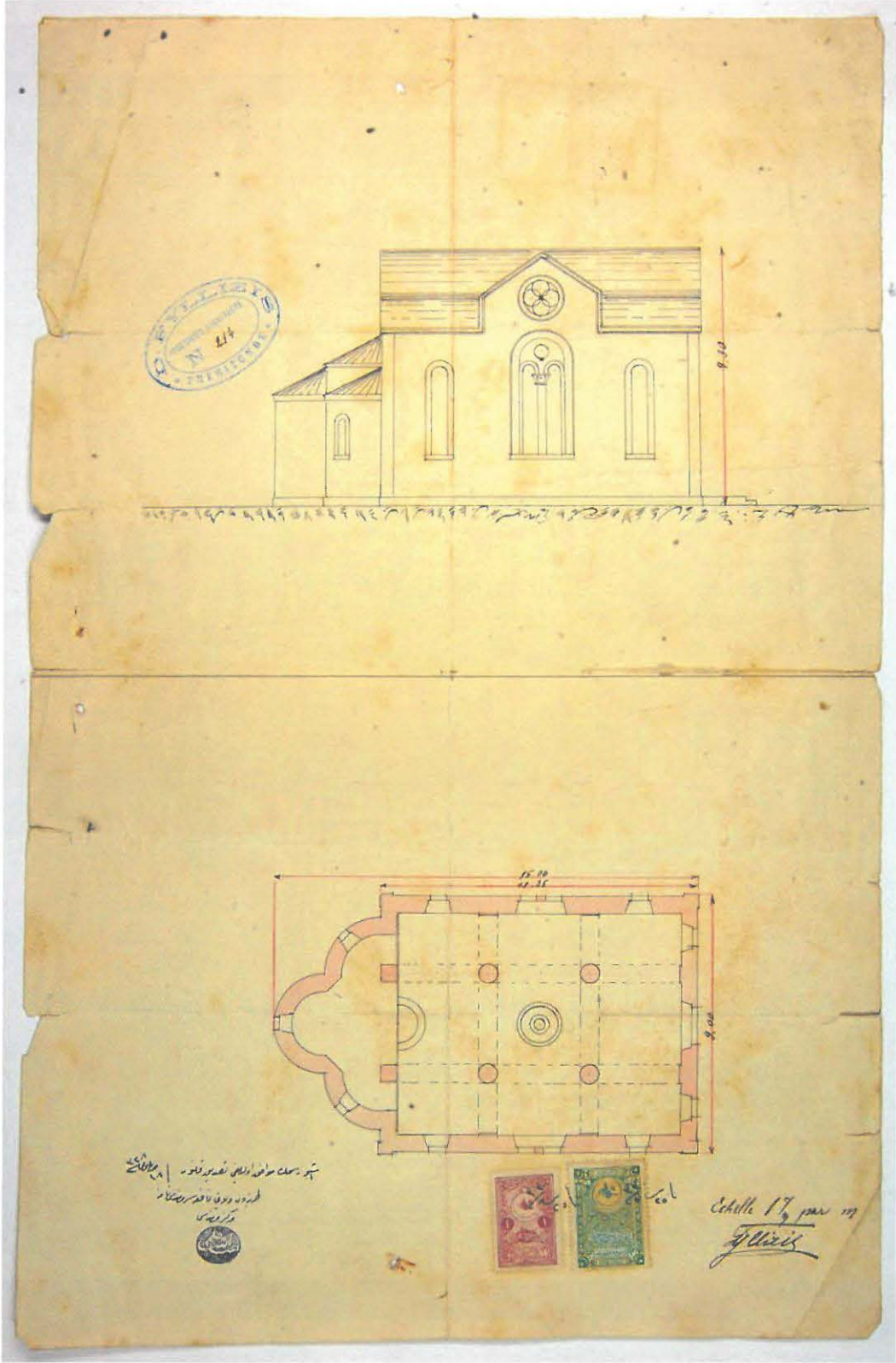

Ek 5. Trabzon Vilayeti Yomra nahiyesine bağlı Kuhla köyünde yeniden ve genişletilmek suretiyle inşa edilecek kilisenin projesi. BOA, İ.AZN, nr: 35/26, 3 Kanunusani 1310/15 Ocak 1895, Lef 3

Ek 6. Samaruksa-i Kebir köyüne yeniden inşa edilmesi düşünülen kilisenin planı. BOA, İ.AZN, nr: 108/41, Lef 1. Planın tasdik tarihi 11 Mart 1328/24 Mart 1912.

Ek 7. Yomra'nın Gorini köyünde tamiri düşünülen kilisenin planı. BOA, ŞD, nr: 1872/29, Lef 7. Planın tasdik tarihi 18 Eylül 1328/1 Ekim 1912.